

بازسازی سیمای معماری پوشش‌ها و بررسی شیوه تزئینات در مسجد کبود تبریز قبل از ویرانی،

با استناد به نسخ تصویری و مستندات تاریخی

* معصومه میرزائی سیدرسول موسوی عابد تقوی امین مرادی

نویسنده مسئول و دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی اسلامی، دانشگاه مازندران masume.mirzaie@gmail.com

دانشیار و عضو هیات علمی گروه باستان‌شناسی اسلامی، دانشگاه مازندران، seyyed_rasool@yahoo.com

استادیار و عضو هیات علمی گروه باستان‌شناسی اسلامی، دانشگاه مازندران، abedtaghavi@gmail.com

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی اسلامی، دانشگاه مازندران، aminmoradi66@yahoo.com

چکیده

مسجد کبود با سبک خاص معماری و نوع پوشش خود یکی از مساجد منحصر به فرد ایران است که در زمان «جهانشاه» پادشاه ترکمانان قراقویونلو در کهن شهر تبریز ساخته شد. معمار این مسجد با توجه به اصول معماری مذهبی و شرایط اقلیمی، و با در نظر گرفتن توانمندی‌های منطقه، این مسجد را بنانهاده است. به دلیل زمین لرزه‌های متعددی که در تبریز به وقوع پیوسته و باعث ویرانی گنبد مسجد شده است، بسیاری از زوایای سبک معماری پوشش اولیه و نوع قوس‌های به کار رفته در این مسجد برای بسیاری از پژوهشگران در حاله‌ای از ابهام باقی مانده است، از همین رو مرمت کارانی که بعدها در صدد بازسازی گنبد آن برآمدند، به نوعی، اقدام به بازسازی نادرست از گنبد اصلی کرده‌اند. این پژوهش بر آن است تا با تکیه بر مینیاتورها (مطراقچی و شاردن) و مستندات تاریخی، سبک معماری، نحوه قرارگیری گنبد و نیز شیوه تزئینات در این سازه‌ی مذهبی ترکمان را آشکار، و سپس به بازسازی سیمای معماری این مسجد و شناسایی نوع گنبد آن قبل از ویرانی، بپردازد. هم‌چنین سعی دارد چگونگی تاثیر و تاثرات این مسجد، از تحولات معماری مناطق همجوار را مشخص کند. پژوهش حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و بر اساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است و گردآوری این اطلاعات در این پژوهش به شیوه‌ی اسنادی (کتابخانه‌ای) انجام خواهد شد.

کلیدواژگان: تبریز، مسجد کبود، ترکمانان قراقویونلو، پوشش، شیوه تزئینات،

مقدمه

به نظر می‌رسد که امروزه دوران حکومت ترکمانان^۱ در تاریخ تحولات ایران، مظلوم و به گونه‌ای در سایه کم‌توجهی واقع شده است و در بسیاری از کتب تاریخی، صفحات معدودی به این دوره اختصاص داده شده است (به استثناء کتب قدیمی مختص این دوره). این کم‌توجهی، شاید به دلیل ناآگاهی از تحولات مهم این دوره و شاید هم به دلیل قرار گرفتن این دوره تاریخی، در بین دو دوره شاخص تاریخی، چون تیموریان و صفویان، بوده باشد. از این رو پژوهش‌های انجام شده در باب تحولات معماری در بازه زمانی ترکمانان کمتر محقق شده است، که البته این موضوع نباید باعث نادیده گرفتن بسیاری از ویژگی‌ها و تحولات مهم معماری این دوره شود. از این رو انجام این پژوهش، دریچه‌ای است برای آشنایی با تاریخ و تحولات معماری بناهای ایران در عصر ترکمانان قراقویونلو.

یکی از منحصر به فردترین مساجد ایران، مسجد کبود تبریز می‌باشد که در دوران حکومت ترکمانان قراقویونلو ساخته شده است. این مسجد به عقیده برخی محققان و با توجه به سبک خاص معماری آن، از الگوهای خاص معماری پیروی کرده، و احتمالاً از سرزمین‌های هم‌جوار ایران از جمله آناتولی ملهم شده است، و یا به عقیده برخی دیگر سبک معماری این مسجد ریشه ایرانی دارد. نکته این است که تبریز یکی از شهرهایی بوده که در طول زمان زلزله‌های مهیبی را به خود دیده است، لیکن از طرح معماری اصلی این مسجد و به‌ویژه گنبد این مسجد چیزی باقی نمانده است. از این رو سوال مطرح شده در این مقاله این است که الگوی خاص معماری این مسجد از چه سبکی نشأت گرفته است و آیا می‌توان نمونه‌هایی در داخل ایران به عنوان الگو برای این مسجد تعیین کرد؟

نظری کوتاه پیرامون شیوه معماری و گنبدسازی ترکمانان با تاکید بر مسجد کبود

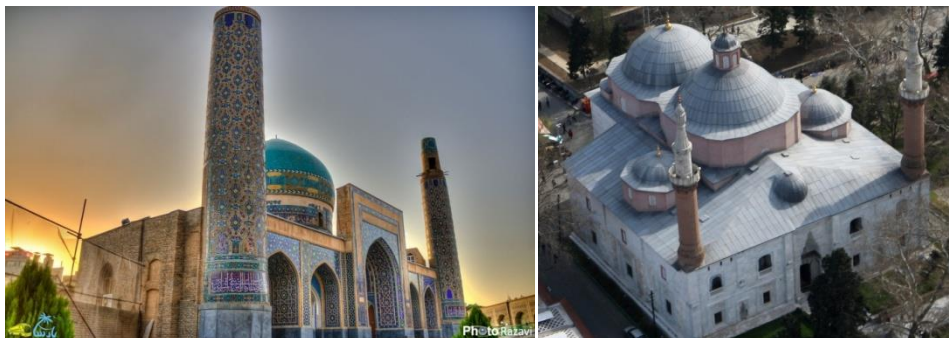
مسجد کبود که بنا بر روایات و متون باقی مانده، به دستور «خاتون جان بیگم»، همسر جهان‌شاه قراقویونلو و در ربیع‌الاول سال ۸۷۰ ساخته شده است (کربلایی تبریزی، ۱۳۴۹، ۵۲۴)؛ از لحاظ زمانی، فاصله کوتاهی با ساخت هشت‌بهشت اوزون حسن دارد. این مسجد (کبود) از نفیس‌ترین و وسیع‌ترین مساجد زمان خود بود که توانست با مدیریت مناسب و گردآوردن معماران و هنرمندان از جای‌جای ایران و فرهنگ‌های هم‌جوار، بخش اعظمی از هنر، صنایع و متون وابسته به معماری عصر ترکمانان قراقویونلو را که هم‌زمان با تیموریان، در قرن نهم بر بخش وسیعی از ایران حکومت می‌کردند، به نمایش بگذارد (انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹، ۵).

بلر و بلوم دو محقق هستند که درباره شیوه معماری این مسجد اظهار نظر کرده‌اند. آنها با درک روابط شکلی مشترک بین مسجد کبود تبریز و مساجد مناطق آناتولی و با اذعان به اشتراکات معمارانه‌ی قابل دفاع، تاثیر جریان معماری دیگری را نیز در شاکله و ترکیب حجمی مسجد کبود مطرح کرده‌اند. جریان معماری مذکور، معماری درخشان عصر تیموری است که در آن مقطع از تاریخ، در بخش‌هایی از ایران و بخصوص در منطقه خراسان بزرگ رواج یافته بود. بلر و بلوم با ذکر مثالی از مقبره «امیر شاه - ملک» (معروف به مسجد شاه مشهد) که یکی از نفایس معماری دوره تیموری است، احتمال بر آن می‌دهند که: «معمار مسجد امام در مشهد همان کسی باشد که طرح و نقشه مسجد کبود را طراحی کرده و با معماری و طراحی مسجد سبز در بوسره، آشنایی و ارتباط داشته است» (بلر و بلوم، ۱۳۹۱، ۱۰۴). این نظر را هیلن براند به نحوی تکرار کرده، با این تفاوت که وی تأکیدی بر شباهت مسجد کبود با مساجد منطقه آناتولی ندارد و فحوائی بحث او آن است که گویا فرم معماری مسجد کبود تکامل تجربیات معماری دوره تیموری و به عبارتی، نتیجه تداوم تجربیات معماری منطقه خراسان است. وی پس از وصف پلان و فرم معماری مقبره امیر شاه‌ملک (معروف به مسجد شاه‌مشهد) می‌نویسد: «باشکوه‌تر از همه، مسجد کبود تبریز (۸۷۰/۱۴۶۵) است، که

^۱ درباره معنای ترکمان اتفاق نظری وجود ندارد. گفته شده است ترکمان به معنی «ترک مانند» و «ترک بزرگ» است و این شاید به آن دلیل است که میان کسانی که به این نام خوانده شده‌اند، با ترکان شباهت‌های زیادی وجود دارد.

در آن، فکری مشابه (با مسجد شاه مشهد) و با بیانی کامل تر، به واسطه تنظیم باز فضای مرکزی ارائه شده است» (هیلن براند، ۱۳۹۳، ۱۰۴). مولفان کتاب ارزشمند معماری تیموری در ایران و توران نیز عقیده دارند: «مسجد کبود از نظر نوع طرح و کار تزئین با مسجد شاه مشهد که مورخ ۸۵۵/۱۴۵۱ ساخته شده است، ارتباط بسیار نزدیک دارد. این دو بنا در ایران منحصر به فرد می-باشند. در ترکیه مسجد سرپوشیده جنبه بومی دارد و تعدادی از مساجد ترکیه چه پیش و چه پس از مسجد تبریز طرح‌هایی را با دو گنبدخانه بر روی محور مرکزی با عناصری در طرفین آن ارائه می‌دهند. طرح و نقشه مسجد تبریز به یاشیل (سبز) مسجد بورسه مورخ ۸۲۸/۱۴۲۴ نزدیک است (ویلبرو دیگران، ۱۳۷۴، ۵۸۴). هم‌چنین در این کتاب اشاره شده است: «مسجد کبود در ایران منحصر به فرد می‌باشد و نزدیک‌ترین مشابه آن مسجد شاه مشهد است که کاربرد آن روشن نیست. از لحاظ شکل بیرونی با مساجد سرپوشیده اولیه عثمانی در بورسه شباهت دارد، لیکن تفاوت‌های مهمی وجود دارد. به هر جهت مانند آن بناها، مسجد مظفریه^۲ (کبود) احتمالاً بنیادی چند منظوره بوده، به ویژه، چون به نظر می‌رسد که شامل قبری است که جنبه یادگاری داشته، شاید قبر جهان‌شاه (امیر قراقویونلو) و یا اعضاء خانواده او در آنجا باشد. تا همین اواخر بنای این مسجد در وضع بسیار مخروبه‌ای بوده است. احتمالاً این ویرانی بر اثر زمین‌لرزه در سال ۹۹۱/۱۷۷۶ حادث شد. به طوری که هیچ یک از طاق‌هایش به جای نمانده بود. بین سال‌های ۱۹۵۰-۱۹۶۶ میلادی، قسمت‌های زیادی از این بنا بازسازی گردید که از جمله گنبد بزرگ روی اطاق مرکزی است» (ویلبرو دیگران، ۱۳۷۴، ۵۸۱).

اما در برابر چنین دیدگاه‌هایی، پیرنیا نظری کاملاً متفاوت درباره مسجد کبود اظهار کرده و معتقد است: «ته‌رنگ این مسجد که بدون میانسرا می‌باشد، از مسجد «شاه‌ولی» تفت برگرفته شده و پس از آن نیز در مسجد شیخ لطف‌الله به کار رفت (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۲۶۶). از این رو پیرنیا در بیان این مطلب کوشیده به دنبال منشا داخلی باشد و صرف‌نظر از احتمال رخنه اندیشه‌های معماری وارداتی، مسجد کبود را تنها با نمونه‌های ایرانی قیاس کرده است (به نقل از کبیرصابر و دیگران، ۱۳۹۳، ۷). نکته‌ای که در باب معماری مسجد کبود به عنوان یکی از بناهایی که در شیوه تزئینات و معماری شباهت زیادی به مسجد حسن‌پادشاه و احتمالاً فضای معماری هشت‌بهشت دارد، این است که این بنا با توجه به تقارن معماری، باید از تناسبات معماری تیموری واقع در منطقه خراسان و ماوراءالنهر متأثر شده باشد، این در حالی است که نباید فراموش کرد که خاندان قراقویونلوها و آق‌قویونلوها، طایفه‌ای از ترکمانان منطقه آناتولی بودند که در اوایل قرن نهم هجری به ایران مهاجرت کرده بودند و نمی‌توانسته تأثیر بسیار زیادی از معماری مرکز ایران بگیرد و تحت تأثیر بناهای منطقه آسیای صغیر و آناتولی نیز بوده است. چرا که با دقت در پلان مسجد کبود، متوجه شباهت پلان آن با مسجد «خداوندگار بوسا»، مسجد «جامع یلدریم بوسا» و «یشیل جامع بوسا»- جامع سبز- می-شویم؛ همه این مساجد با پلان کور، دو حجم مکعب مستطیل و مکعب مربع دارند که با هم ترکیب شده‌اند، گنبد میانی این مساجد هم‌چون مسجد کبود در مرکز و رواقی در اطراف آن است (انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹، ۶). قابل ذکر است که این مساجد (واقع در آناتولی)، همگی قبل از دوره ترکمانان ساخته شده است.

تصویر سمت راست مسجد یاشیل (سبز) در بوسا، ترکیه، با تأکید بر پلان سرپوشیده، منبع، www.Archnet.org

^۲ به دلیل منتسب بودن این مسجد به ابوالمظفر جهان‌شاه قراقویونلو، به مسجد مظفریه نیز مشهور است (ویلبر و دیگران، ۱۳۷۴، ۵۸۴).

تصویر سمت چپ مسجد شاه مشهد، با تاکید بر شباهت فرم معماری و گنبد آن با مسجد کبود، احتمالاً طراح و معمار هر دو یک نفر بوده،

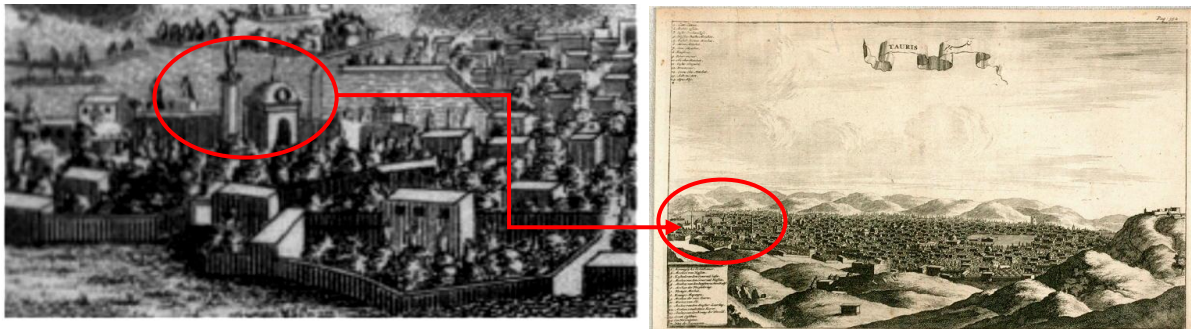
نگاهی به شیوه تزئینات و معماری مسجد کبود

شالوده بنای مسجد کبود مرکب از قطعات سنگ تراش هر قطعه سنگ ۲ متر در ۶۰ سانتیمتر است. قسمتی از کف سردر ورودی با قطعات سنگ سیاه فرش شده و امکان دارد در سراسر داخله بنا از همین نوع سنگ به کار رفته باشد. بر فراز اتاق مرکزی گنبدی با دهانه بیش از ۱۵ متر است. این گنبد بر روی هشت قوس بزرگ و نیز قوس‌های متکی استوار است. سوراخی در وسط اتاق احتمالاً، مانند مساجد سرپوشیده این دوره ترکیه، جای فواره یا منبع آبی را نشان می‌دهد. نکته‌ای که در ارتباط با طاق‌های مسجد کبود تبریز قابل ذکر است اینکه: هشت قوس سراسری که از جرزهای اتاق مرکزی برخاسته، هشت ضلعی را تشکیل می‌دهد که گنبد روی آن قرار داشته است. ظاهراً میان این هشت قوس تعدادی قوس ثانوی از جنس آجر ساده شناخته شده بود که به عنوان استوار کننده‌ای برای نگه‌داری به کار می‌رفته است. این قوس‌های ثانوی در پشت سطوح پوشش تزئینی مرکب از کاشی‌های شش‌ضلعی آبی سیر پنهان مانده است. در نگاه اول به نظر می‌رسد که تمام سطح گنبد با کاشی شش ضلعی آبی سیر پوشیده بوده است. نسج زیرین گنبد پیش از مرمت تعداد سوراخ‌های گرد را نشان می‌دهد که در اصل، محتوی تیرهایی برای استوار ساختن نسج بنا بوده است. ته تیرها در تعدادی از این سوراخ‌ها به جای مانده است (ویلبر و دیگران، ۱۳۷۴، ۵۸۲-۵۸۳).

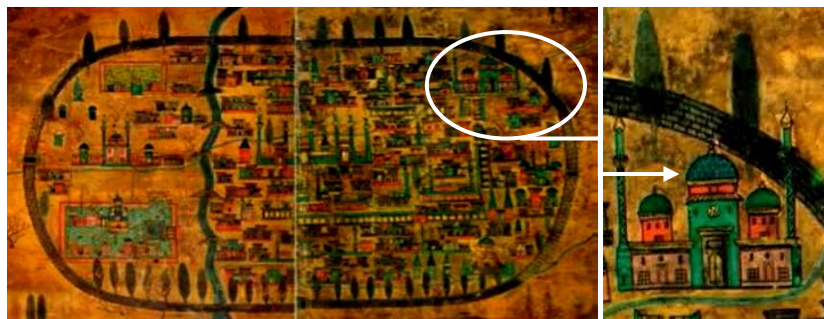
باید یک سبک ناحیه‌ای که پایگاه آن تبریز پایتخت سلسله‌های قراقویونلو و آق‌قویونلو بوده، وجود داشته باشد، لیکن شمار آثار به جای مانده به حدی نیست که بتوان تعریف مشخصی از آن به دست داد. تنها مسجد مظفریه ۸۷۰/۱۴۶۵، به جای مانده، اما هر نوع اثر دیگری از میان رفته است. خوشبختانه اثری که خارج از حوزه این ناحیه قرار گرفته، ممکن است به عنوان جلوه‌ای از سبک ناحیه‌ای تبریز قلمداد شود. این اثر، «مسجد شاه مشهد» است. این مسجد از نظر سازماندهی فضایی به مسجد مظفریه مربوط می‌شود. حتی در این بنا، امضای معماری با نسبت «تبریزی» وجود دارد. سبک هر دو بنا ظاهراً از مسجد T شکل آناتولی گرفته شده است. این مسجد دارای دو گنبد بر روی محور بنا و اتاق‌هایی در جانبین گنبد مرکزی است. هم‌چنین «جاکفشی»-هایی که در اطراف پایه‌ی جرزهای مسجد تبریز قرار گرفته، مساجد اولیه عثمانی را در شهر بورسه یادآور می‌شود. در هر حال فنون طاق‌زنی ارتباط محکمی را با سبک مرکزی بازگو می‌کند. هم‌چنین مصالح ساختمانی محلی در تبریز آجر بوده که معمولاً بر روی پی سنگی به کار برده می‌شد. لیکن مانند آناتولی مصالح ساختمانی، در درجه اول سنگ نبود (همان، ۲۶۲).

بیشتر اطلاعات تاریخی درباره مسجد کبود تبریز، اطلاعاتی هستند که مولفان آنها زمانی از مسجد دیدن کرده‌اند که این بنا در وضعیت ویرانی قرار داشته و اثری از گنبد آن باقی نبوده است. عموم اهل فن می‌دانند که گنبد فعلی مسجد کبود اصیل نبوده و حاصل مرمت‌های معاصر است؛ اما آنچه در اینجا محل تامل است، شناخت فرم اصیل گنبد مسجد قبل از ویرانی آن است. برای رسیدن به چنین شناختی، در حال حاضر، مدرک کافی در دست نیست، اما دو سند تصویری ترسیم شده در سال‌های پیش از ویرانی مسجد، یعنی مینیاتور مطراقچی (۹۴۰-۹۴۲ هجری/۱۵۳۳-۱۵۳۶ میلادی) و کروکی شاردن فرانسوی (۱۰۸۴ هجری/۱۶۷۳ میلادی) در این زمینه می‌توانند تا حدی روشنگر باشند (کبیرصابر و دیگران، ۱۳۹۳، ۱۲)، به‌ویژه مینیاتور مطراقچی که اطلاعات نسبتاً روشن‌تری را در خود دارد و نشان می‌دهد که گنبد مسجد بر روی یک ساقه استوانه‌ای (گریو) قرار داشته است. موضوع استقرار گنبد این مسجد بر روی گریو را «آندره گدار» نیز در بخشی اظهار کرده و معتقد بود که گردن استوانه‌ای شکل مسجد کبود بر اضلاع هشت‌گوشه مماس بوده است (گدار و دیگران، ۱۳۸۷، ج ۳، ۱۱۳). البته این موضوع، یعنی استقرار گنبد اولیه مسجد بر روی گریو، از یک منظر دیگر نیز قابل بحث است؛ بدین مفهوم که بررسی آثار معماری هم دوره با این مسجد، به خصوص آثار معماری دوره تیموری، آشکار می‌سازد که «بدیع‌ترین و هنوز هم برترین نوآوری معماری تیموری، گنبد سروی شکل بلند آن روی ساقه‌ی کشیده استوانه‌ای است» (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۳، ۱۳۳۲). از این رو به احتمال قوی، ترکیب

حجمی گنبدی که در مینیاتور مطراقچی دیده می‌شود، به فرم اولیه گنبد مسجد کبود نزدیک باشد (کبیرصابر و دیگران، ۱۳۹۳، ۱۲).

اسناد تصویری قبل از ویرانی مسجد کبود در کروکی شاردن (۱۶۳۷/۱۰۸۴) به نقل از (فخاری تهرانی، پارسی و بانی مسعود، ۱۳۸۴، ۱۴ و ۸۱)

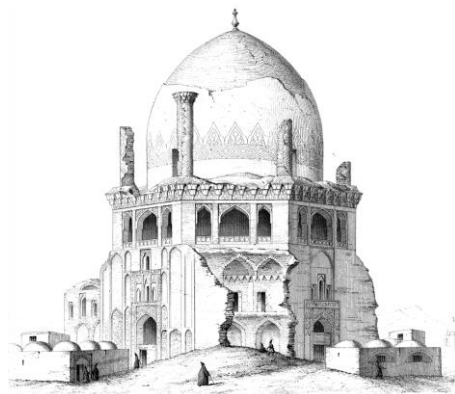
مینیاتور مطراقچی از بافت تبریز، با تأکید بر مسجد کبود، بر اساس کتاب بیان منازل، (Sattarzadeh & Blilan, ۲۰۱۳)

قابل ذکر است بقایای عمارات باقی مانده از ترکمانان در تبریز و اصفهان (جهانشاه در اصفهان مقبره «درب امام» را با کاشی‌کاری بسیار زیبا آراست و نیز مناطق پیرامون یزد را از جمله، مسجد جامع را با کاشی‌کاری معرق تعمیر کرد)، نمایانگر اهمیت معماری ترکمانان در انتقال نوآوری‌های معماری تیموریان به غرب و شمال‌غرب ایران می‌باشد (بلر و بلوم، ۱۳۹۱، ۹۸-۱۰۶). «نقشه متمرکز و قرینه‌ای»، «طاق‌بندی سکنج» و «تزئین کاشی‌کاری»، همه از عناصر خاص معماری تیموری بود (همان، ۱۰۶-۱۰۷)، که در عمارات ترکمانان واقع در غرب ایران، و نیز بناهای شرق آناتولی تأثیر بسزایی گذاشت، تصور بر این است که پلان سرپوشیده مسجد کبود متأثر از معماری آناتولی و گنبد بلند دوجداره ساخته شده بر روی گریوار این مسجد متأثر از معماری تیموریان بوده است، -که گنبد بلند آن در زلزله ویران شده- از این رو تأثیر و نقش فرهنگ‌های هم‌جوار در شیوه معماری گنبدسازی این مسجد را نباید نادیده گرفت. این در حالی است که، اقلیم بسیار سرد آذربایجان و استفاده از سبک برون‌گرایی در معماری مسجد کبود و دیگر سازه‌های آذربایجان نقش بی‌بدیلی داشته است.

نکته مهمی که باید به خاطر داشت این است که با تأمل و توجه در مینیاتور مطراقچی، گنبد اصلی مسجد کبود، همانند گنبد سازه‌های عصر تیموری بر روی گریوار ایجاد شده بود، که متأسفانه در زلزله‌های پیاپی تبریز از بین رفته و در بازسازی‌هایی که

بعدها توسط مرمت کاران در گنبد مسجد کبود انجام شده، گنبد مسجد کبود از شکل اولیه خود خارج گردیده و به صورتی اشتباه بازسازی شده است.

با پایان یافتن بحث شیوه معماری و گنبدسازی در دوران ترکمانان، این چنین استنباط می‌شود: امیر تیمور از طریق انتقال معماران و هنرمندان ایلخانی به سمرقند، سبک معماری ایلخانی شمال غرب ایران را به شمال شرق انتقال داد و سپس با تغییرات و ابداعاتی، بعدها طی جریان‌های سیاسی و تاریخی، و در مسیر جاده ابریشم، این سبک معماری به روشی تکامل یافته‌تر به تبریز انتقال داده شد. به عنوان نمونه، مجدداً می‌توان به گنبدسازی «مقبره الجایتو» اشاره کرد. همان گونه که اشاره شد، سبک معماری این مقبره به نوعی متأثر از گنبدسازی مقبره طوس بوده است. گنبد سلطانی که به صورت دو پوسته میان تهی ساخته شده بود، بعدها با انتقال و تغییراتی در شیوه معماری و گنبدسازی آن که طی جریان‌های تاریخی و سیاسی توسط امیر تیمور، و در مسیر جاده ابریشم به وقوع پیوست، به سمرقند و شمال شرق ایران راه یافت. معماران تیموری با تغییرات و ابداعاتی در شیوه گنبدسازی ایلخانان، مقابر، کاخ‌ها، مساجد و بناهایی بزرگ با گنبدهایی ستبر با ساقه بلند بر روی گریوار (مانند گورامیر در سمرقند) ایجاد کردند.

تصویر بالا گنبد سلطانی و تصویر پایین گور امیر تیمور در سمرقند، با تأکید بر تحولات معماری گنبد از دوره ایلخانی به تیموری، و قرار گرفتن گنبد بزرگ شلغمی (پیازی) شکل دو پوسته بر روی گریو بلند در دوره تیموری، منبع، www.Archnet.org

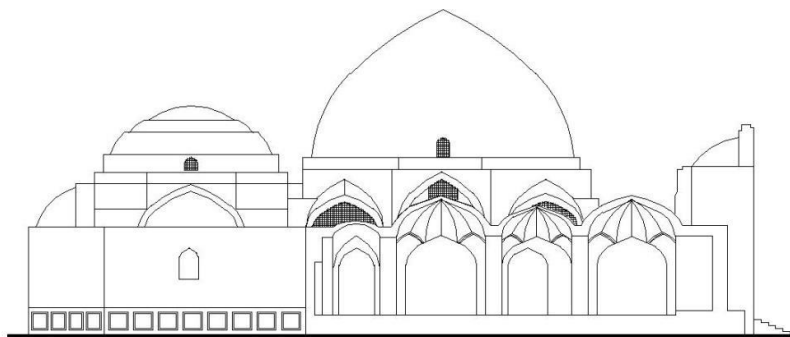
این سبک معماری گنبد در عصر ترکمانان قراقویونلو، به شکل گنبدی سرپوشیده و بزرگ، بدون میانسرا بر روی گریو در مسجد کبود دیده می‌شود؛ که البته تأمل در این موضوع نمایانگر تأثیر از فرهنگ‌های هم‌جوار، و نیز اقلیم سرد منطقه بوده است. این فضای معماری که نمایانگر تأثیر از سبک معماری و گنبدسازی تیموری، هم‌چنین متأثر از اقلیم سرد و کوهستانی آذربایجان بنا شده است، دارای ویژگی و شاخصه‌های مکتب هنری هرات بوده، و ملهم از فضاهای معماری تیموریان در شمال شرق ایران بوده است. این تأثیر و تأثرات فرهنگ، هنر و معماری، طی جریان‌های تاریخی و سیاسی از طریق کهن جاده ابریشم، به مناطق متعددی

انتقال داده شده و سپس با ایجاد تغییرات در سبک‌های مختلف معماری، به فراخور هر اقلیم، باعث توسعه و تکامل در این شیوه‌ها شد.

مسجد کبود تبریز بعد از مرمت، تاکید بر معماری گنبد سرپوشیده بر روی گریوار و مقایسه تطبیقی با مینیاتور مطراقچی در بالا، منبع،

www.Archnet.org

نمایی از مسجد کبود تبریز با تاکید بر گنبد روی گریوار هشت وجهی، طرح بازسازی شده، طراح، نگارندگان

نتیجه گیری

امیر تیمور از طریق انتقال معماران و هنرمندان ایلخانی به سمرقند، سبک معماری ایلخانی شمال غرب ایران را به شمال شرق انتقال داد و سپس با تغییرات و ابداعاتی، بعدها طی جریانات سیاسی و تاریخی، و در مسیر جاده ابریشم، این سبک معماری به روشی تکامل یافته‌تر به تبریز انتقال داده شد. معماران تیموری با تغییرات و ابداعاتی در شیوه گنبدسازی ایلخانان، مقابر، کاخ‌ها، مساجد و بناهایی بزرگ با گنبدهایی ستبر با ساقه بلند بر روی گریوار (مانند گورامیر در سمرقند) ایجاد کردند. سپس این سبک با روی کار آمدن ترکمانان و انتقال معماران هرات، با ایجاد تغییرات و ابداعاتی مجدداً به سمت شمال غرب ایران کشیده شد. از این رو با توجه به موقعیت اقلیمی و منطقه ای مسجد کبود تبریز و سبک خاص معماری این مسجد می توان اشاره کرد، تصور بر این است که با تامل و توجه در مینیاتور مطراقچی، گنبد اصلی مسجد کبود، همانند گنبد سازه‌های عصر تیموری بر روی گریوار ایجاد شده بود، که متأسفانه در زلزله‌های پیاپی تبریز از بین رفته و در بازسازی‌هایی که بعدها توسط مرمت کاران در گنبد مسجد کبود

انجام شده، گنبد مسجد کبود از شکل اولیه خود خارج گردیده و به صورتی اشتباه بازسازی شده است. نکته‌ای که در باب معماری مسجد کبود به عنوان یکی از بناهایی که در شیوه تزئینات و معماری شباهت زیادی به مسجد حسن پادشاه تبریز دارد، این است که این بنا با توجه به تقارن معماری، باید از تناسبات معماری تیموری واقع در منطقه خراسان و ماوراءالنهر متأثر شده باشد، این در حالی است که نباید فراموش کرد که خاندان قراقویونلوها و آق‌قویونلوها، طایفه‌ای از ترکمانان منطقه آناتولی بودند که در اوایل قرن نهم هجری به ایران مهاجرت کرده بودند و نمی‌توانسته تاثیر بسیار زیادی از معماری مرکز ایران بگیرد و تحت‌تأثیر بناهای منطقه آسیای صغیر و آناتولی نیز بوده است. چرا که با دقت در پلان مسجد کبود، متوجه شباهت پلان آن با مسجد «خداوندگار بورسار»، مسجد «جامع یلدریم بورسار» و «یشیل جامع بورسار»- جامع سبز- می‌شویم؛ همه این مساجد با پلان کور، دو حجم مکعب مستطیل و مکعب مربع دارند که با هم ترکیب شده‌اند، گنبد میانی این مساجد هم‌چون مسجد کبود در مرکز و رواقی در اطراف آن است (انصاری و نژادابراهیمی، ۱۳۸۹، ۶). قابل ذکر است که این مساجد (واقع در آناتولی)، همگی قبل از دوره ترکمانان ساخته شده است.

فهرست منابع

- انصاری، مجتبی، ۱۳۸۹، باغ ایرانی منظر زبان مشترک منظر در ایران و هند، ۱۳۸۹، فصلنامه علمی ترویجی منظر، شماره ۱۳، صص ۵-۱۱
- انصاری، مجتبی و نژادابراهیمی، احد، ۱۳۸۹، هندسه و تناسبات در معماری دوره ترکمانان قویونلو مسجد کبود (فیروزه جهان اسلام)، دوره دوم، ش ۱۲۹، صص ۳۵-۴۵
- بلر، شیلا و جاناتان بلوم، ۱۳۹۱، هنر و معماری اسلامی (۲) (۱۲۵۰-۱۸۰۰)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سمت
- بمانیان، محمد رضا و ناگهانی، نوشین، ۱۳۹۰، بررسی نقش کتیبه‌ها در تعالی فضای مسجد (مساجد جامع اصفهان یزد و شیخ لطف الله)، اولین همایش ملی معماری و شهرسازی
- پوپ، آرتور و آکرمن، فیلیس. ۱۳۸۷. سیری در هنر ایران. تهران: انتشارات شرکت علمی و فرهنگی
- کبیرصابر، محمدباقر، مظاهریان و پیروزی، حامدو مهناز، ۱۳۹۳، ریخت شناسی معماری مسجد کبود تبریز، فصلنامه معماری ایرانی، ش ۶ صص ۲-۲۱
- کربلایی تبریزی، حافظ حسین، ۱۳۴۴، روضات الجنان و جنات الجنان، بخش ۲، تهران
- کارنگ، عبدالعلی، ۱۳۷۴، آثار و ابنیه تاریخی شهرستان تبریز: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
- گدار، آندره، ۱۳۶۹، طاق‌های ایرانی، ترجمه کرامت الله افسر، ج ۳، تهران، سازمان میراث فرهنگی
- ویلبر، دونالد نیوتن، ۱۳۹۰، باغ‌های ایران و کوشک‌های آن، ترجمه مهین دخت صبا، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی
- ویلبر، دونالد نیوتن، ۱۳۶۵، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی
- ویلبر، دونالد، لیزا گلمبک و رتنا هلد، ۱۳۷۴، معماری تیموری در ایران و توران، ۱۳۷۴، محمد یوسف کیانی و کرانت الله افسر، تهران، شورای کتاب سازمان میراث فرهنگی کشور
- یوسف جمالی، محمدکریم. ۱۳۷۶. تاریخ تحولات ایران عصر صفوی. اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی
- هال، مری. ۱۳۹۱. امپراطوری مغول، نادر سمیعی، تبریز: انتشارات شایسته
- هینتس، والتر، ۱۳۷۸، تشکیل دولت ملی در ایران، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، نشریه کمیسیون معارف
- هنرفر، لطف الله، ۱۳۴۴، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ۱۳۴۴، اصفهان، کتاب فروشی ثقفی
- هنرفر، لطف الله، ۱۳۵۱، هشت بهشت اصفهان، هنرمردم، ش ۱۱۷، صص ۲-۱۶
- هیلن براند، رابرت، ۱۳۹۳، معماری اسلامی، ترجمه ی دکتر باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران، انتشارات روزنه.